

Review of Philosophical Courses in the Undergraduate Program of Psychology

Mahdi Ashoori*

Abstract

The four courses of “Epistemology”, “Introduction to Islamic Philosophy”, “Psychology from the perspective of Muslim thinkers”, and “Philosophy of Science in Psychology” in the undergraduate program of psychology are dedicated to philosophical topics. By selecting the appropriate topics for students and observing the correct order, the efficiency of these topics should be increased. In this paper, after reviewing the status and reasons for learning philosophical topics in the psychology curriculum, the approved topics of these four review courses and the suggested topics and sources are presented. In this study, several points have been seriously considered: (1) the audience is a student of psychology, not a student of philosophy, (2) in each course, there are several main approaches, which should be selected as an appropriate approach to psychology students, (3) other courses related to these topics should be considered in the psychology curriculum, (4) the order of presentation of the courses needs to be reviewed, (5) the topics should be selected according to the number of hours, and (6) despite the publication of new works, There is still work to be done to compile and publish appropriate textbooks for psychology students.

Keywords: The Undergraduate Program of Psychology, Epistemology, Introduction to Islamic Philosophy, Psychology from the Perspective of Muslim Thinkers, Philosophy of Science in Psychology.

* Assistant Professor in Philosophy of Science, Islamic Azad University, Tehran, Iran, M.Ashoori@iau.ir

Date received: 01/05/2021, Date of acceptance: 14/09/2021

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی دروس فلسفی در برنامه کارشناسی روان‌شناسی

مهدی عاشوری*

چکیده

چهار درس «معرفت‌شناسی»، «آشنایی با فلسفه اسلامی»، «روان‌شناسی از دیدگاه اندیشمندان مسلمان (علم‌النفس)» و «فلسفه علم روان‌شناسی» در برنامه کارشناسی روان‌شناسی به مباحث فلسفی اختصاص یافته است. با انتخاب مباحث مناسب دانشجویان و با رعایت ترتیب صحیح، باید کارایی این مباحث را افزایش داد. در این مقاله، پس از مروری بر جایگاه و چرایی یادگیری مباحث فلسفی در برنامه آموزشی روان‌شناسی، سرفصل‌های مصوب این چهار درس نقد و بررسی و سرفصل و منابع پیشنهادی ارائه شده است. در این بررسی، چند نکته مورد توجه جدی قرار گرفته است: (۱) مخاطب دانشجوی روان‌شناسی است، نه دانشجوی فلسفه، (۲) در هر درس چندین رویکرد اصلی وجود دارد، که باید رویکرد مناسب دانشجویان روان‌شناسی انتخاب شود، (۳) به دیگر دروس مرتبط با این مباحث در برنامه درسی روان‌شناسی توجه شود، (۴) ترتیب ارائه دروس نیازمند بازنگری است، (۵) با توجه به میزان ساعت دروس، باید مباحث گزینش گردد و (۶) با وجود انتشار آثار جدید و دارای غنای بسیار، هنوز باید برای تدوین و انتشار درسنامه‌های مناسب دانشجویان روان‌شناسی اقدام نمود.

کلیدواژه‌ها: برنامه کارشناسی روان‌شناسی، آشنایی با فلسفه اسلامی، علم‌النفس، معرفت‌شناسی، فلسفه علم روان‌شناسی.

* استادیار، فلسفه علم، عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، M.Ashoori@iaau.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۲/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۲۳

۱. مقدمه

یک روان‌شناس چه نیازی به فلسفه و تفلسف دارد؟ چرا دانشجوی روان‌شناسی باید فلسفه بخواند؟ آیا دانستن فلسفه ما را در فهم بهتر روان‌شناسی یاری می‌کند؟ این پرسش‌هایی است که بسیاری از دانشجویان و اساتید روان‌شناسی طرح می‌کنند. اساتید دروس فلسفی علاوه بر آن‌که باید در ابتدای هر یک از این دروس به این پرسش‌ها پاسخ دهند، باید در انتخاب و نحوه تشریح مباحث نیز به نیاز یک روان‌شناس توجه نمایند. در این مقاله به این مسأله نمی‌پردازیم که چرا به فلسفه نیاز است، بلکه نظر به این‌که چهار عنوان درسی در کارشناسی روان‌شناسی گنجانده شده است و دانشجویان بالاجبار این دروس را می‌گذرانند، به نقد و بررسی سرفصل‌های موجود از منظر نیازهای نگرشی، دانشی و مهارتی می‌پردازیم. در بررسی این سرفصل‌ها و ارائه پیشنهاد، پرسش اصلی و پرسش‌های فرعی زیر مطرح است:

پرسش اصلی. سرفصل مناسب برای دروس چهارگانه فلسفی رشته روان‌شناسی چیست؟

پرسش‌های فرعی:

۱. برای فهم بهتر روان‌شناسی به چه مباحث فلسفی نیاز است؟
۲. سرفصل‌های فعلی دروس فلسفی چه مزایا و کاستی‌هایی دارند؟
۳. این دروس با چه ترتیبی باید ارائه و تدریس گردد؟ پیش‌نیازهای هر کدام از این درس‌ها چه باشد و در چه ترمی توسط دانشجو اخذ شود؟
۴. مزایا و کاستی‌های منابع موجود برای این دروس چیست؟
۵. برای هر یک از دروس چه سرفصل و طرح درسی پیشنهاد می‌گردد؟

در این مقاله پس از مروری در مورد جایگاه مباحث فلسفی در علم روان‌شناسی، به صورت مستقل سرفصل فعلی هر یک از چهار درس فوق ارائه می‌گردد.

با توجه به تعداد بسیار زیاد دانشجویان کارشناسی رشته روان‌شناسی نسبت به کل دانشجویان علوم انسانی، بازبینی و اصلاح برنامه درسی این رشته اهمیت فراوان دارد. به ویژه آن‌که از تصویب این برنامه حدود هشت سال می‌گذرد و بر اساس تجارب مدرسان می‌توان این اصلاح را در دستور کار قرار داد. در این مقاله، مؤلف بر اساس تجربه‌های تدریس خود از این دروس و با تکیه به مبانی نظری خویش در فلسفه اسلامی و

فلسفه علوم انسانی [۱] چهارچوبی برای سرفصل دروس پیشنهاد می‌کند و هدف ایجاد باب گفت‌وگو و اخذ نظر دیگران مدرسان محترم این دروس می‌باشد.

۲. آموزش فلسفه برای روان‌شناسان

همان‌گونه که ذکر شد، در برنامه دوره کارشناسی چهار درس فلسفی گنجانده شده است. [۲] پیش از ورود تفصیلی در بررسی سرفصل هر یک از دروس لازم است، چهارچوب کلی پیشنهادی بر اساس نیازهای آموزشی برای روان‌شناسان طرح گردد.

۱.۲ مسائل فلسفی موردنیاز برای روان‌شناسان

در بحث فلسفه و روان‌شناسی چند دسته مسأله قابل طرح است که برخی به فهم بهتر روان‌شناسی یاری می‌دهند و برخی ضرورت یادگیری و آشنایی روان‌شناسان را با فلسفه را نشان می‌دهد.

الف. بررسی مفاهیم محوری (مبادی تصویری) مکاتب و نظریه‌های روان‌شناسی. شاید اولین کار این است که مفاهیم محوری نظریه‌ها و مکاتب روان‌شناسی روشن و دقیق شود. دانشمندان، معمولاً مفاهیم را به صورت دقیق بکار نمی‌برند و گاه برخی اصطلاحات در یک مکتب یا میان مکاتب به صورت مشترک به کار می‌رود که با هم اختلاف‌هایی دارند. برای مثال مفاهیمی مانند «شناخت»، «هیجان»، «هوش»، «ذهن»، «انگیزش» و مانند آن نیازمند تدقیق فلسفی هستند. ممکن است برخی روان‌شناسان از طریق تعریف عملیاتی این مفاهیم را به صورت متغیر، قابل اندازه‌گیری کرده‌باشند، ولی بررسی روایی این متغیرها نیازمند این است که مشخص گردد، دقیقاً مقصود از این مفاهیم چیست؟ در این «تدقیق» شناسایی مبانی فلسفی به ویژه مبانی انسان‌شناسانه بسیار مؤثر است.

ب. هر یک از مکاتب و نظریه‌های علمی مبتنی بر مبادی تصدیقی است. این مبانی در شش دسته (۱) مبانی هستی‌شناختی، (۲) مبانی انسان‌شناختی، (۳) مبانی معرفت‌شناختی، (۴) مبانی ارزش‌شناختی، (۵) مبانی دین‌شناختی و (۶) مبانی علم‌شناختی و روش‌شناختی. این مبانی در روان‌شناسی نیز نیازمند شناسایی و بررسی هستند و بر خلاف دیدگاه نسبی‌گرایانه، مقایسه مبانی مکاتب از طریق فلسفه‌ورزی ممکن است.

ج. از میان مبانی فوق، برخی از مبادی این مکاتب و نظریه‌ها مانند موضوع و قلمروی روان‌شناسی، چپستی تبیین علمی و روان‌شناختی، نسبت روان‌شناسی با علوم دیگر، روش‌شناسی علوم رفتاری (استقراء و توان تأیید یا اثبات و ابطال)، نحوه نقادی و تلفیق نظریه‌ها و مانند آن مسائلی فلسفی به ویژه در حوزه فلسفه علم هستند که آشنایی روان‌شناسان با این مباحث ضروری است.

د. علاوه بر مبانی فلسفی، هر یک مکاتب و نظریه‌های علوم انسانی از جمله روان‌شناسی مبتنی بر مجموعه‌ای از جهت‌گیری‌های کلان است. زیرا علوم انسانی علاوه بر توصیف امور مُحقق انسانی، برای رسیدن به وضعیت مطلوب دارای تجویزها و نظام‌های هنجاری است که خود برگرفته از مجموعه‌ای از اصول ایدئولوژیک و جهت‌گیری‌های کلان است که خود بر اساس مبانی فلسفی قابل ارزیابی هستند.

ه. علاوه بر مطالعه پسینی و ناظر به روان‌شناسی تحقق‌یافته، تأملات فلسفی بسیار درباره انسان در تاریخ تفکر و فلسفه صورت گرفته‌است که این تأملات زمینه نظریه‌های فعلی بوده‌اند یا می‌توانند باشند. بحث و فلسفه‌ورزی در مورد مسائلی مانند حقیقت انسان و ساحت‌های وجودی آن، اختیار و فعل ارادی، نیروها و قوای نفس، ویژگی‌های فطری و سرشتی انسان، وجه تمایز انسان از دیگر موجودات زنده و غیره در میراث حکمی ما بسیار پر ارج بوده است و علاوه بر علم‌النفس، میراث حکمت عملی و اخلاق اسلامی نیز مباحث بسیاری در این حوزه دارد.

و. برخی موضوعات و حوزه‌ها به صورت مشترک و البته از زوایای متفاوت مورد مطالعه مکاتب فلسفی و روان‌شناسی قرار گرفته است؛ هم‌چنین مکاتب و نظریه‌های رایج و تحقق‌یافته در روان‌شناسی مسائلی فلسفی نیز ایجاد نموده است که با برخی از مباحث فلسفی (به ویژه فلسفه اسلامی) تعارضاتی دارد، برخی از این تعارضات ظاهری و برخی واقعی هستند که باید این موارد نیز مورد توجه قرار گیرد.

اندیشمندان و نظریه‌پردازان علوم انسانی، به ویژه متفکران بزرگ روان‌شناسی عموماً آشنایی بسیاری خوبی با آراء فلسفی داشته‌اند و هر یک از مکاتب به آراء فلسفی مختلفی تکیه زده‌اند، ولی این آشنایی برای بسیاری از دانشجویان و روان‌شناسان اندک است، زیرا غرق مباحث حرفه‌ای می‌شوند و گاه از آراء روان‌شناختی، برای جهان‌بینی و نگرش کلان استنباط‌هایی می‌کنند که صحیح نیست، از این جهت نه تنها تحول علوم انسانی

و روان‌شناسی، بلکه فهم عمیق‌تر و بهتر نیز مستلزم آشنایی با مفاهیم و نظریه‌های فلسفی است.

۲.۲ ترتیب دروس فلسفی در برنامه درسی

دروس فلسفی عموماً به ترتیب زیر به دانشجویان ارائه می‌گردد:

الف. معرفت‌شناسی (نیمسال اول)؛

ب. آشنایی با فلسفه اسلامی (نیمسال دوم) گاه این درس در نیمسال سوم و پس از فلسفه علم روان‌شناسی ارائه می‌شود؛

ج. روان‌شناسی (علم‌النفس) از دیدگاه اندیشمندان مسلمان (نیمسال دوم و همزمان با فلسفه اسلامی و گاه در نیمسال سوم)؛

د. فلسفه علم روان‌شناسی (نیمسال چهارم)، در برخی واحدها این درس در نیمسال دوم ارائه می‌گردد.

با توجه به سرفصل مصوب، متون درسی رایج برای این دروس و گفتگو با همکاران مدرس، مشاهده می‌شود که جهت‌گیری کلی، ساختار و محتوای آموزشی مطابق با مباحث رایج در میان اهل فلسفه است. در بخش بررسی سرفصل‌ها به این شواهد اشاره خواهد شد. در حالی که نیازهای آموزشی روان‌شناسان بر اساس شش نکته مذکور در بخش پیشین متفاوت با اهداف استدلالی و فلسفی برای این مباحث است. به همین جهت، بازنگری در این دروس و گفتگو پیرامون نحوه تدریس این دروس میان مدرسان الزامی است. با توجه به نقشی که برای آموزش مباحث فلسفی برای روان‌شناسان ذکر شد، نکات زیر به عنوان معیارهای بازنگری طرح می‌گردد:

(۱) مخاطب این درس دانشجوی فلسفه نیست، بل که مخاطب دانشجوی روان‌شناسی است؛ برای اهل فلسفه، سیر استدلالی بحث اهمیت فراوان دارد ولی برای دانشجویان روان‌شناسی باید ارتباط مباحث فلسفی و کاربردی آن در روان‌شناسی مطرح گردد.

(۲) در هر درس چندین رویکرد و نقشه اصلی وجود دارد، که باید رهیافتی مناسب دانشجویان روان‌شناسی و در پیوند با سه درس دیگر انتخاب شود؛ برای مثال در درس معرفت‌شناسی، هم مباحث فلسفه اسلامی و هم مباحث فلسفه تحلیلی

(معرفت‌شناسی معاصر) مطرح است. در هر یک از دو رویکرد، ممکن است محور مباحث بر «امکان شناخت» یا «تحلیل معرفت» باشد.

(۳) چهار درس تعریف شده است و باید میان این چهار درس پیوند برقرار گردد.

در ترتیب فعلی درس معرفت‌شناسی مقدم است که مبتنی بر دیدگاه استاد مصباح یزدی در تقدم معرفت‌شناسی بر هستی‌شناسی است (مصباح یزدی، ۱۳۹۶، ج ۱: ۱۵۸). بخشی از مباحث معرفت‌شناسی آن‌گونه که استاد مصباح ذکر می‌کنند، از بدیهیات است و نیازی به اصول موضوعه ندارد، با این حال بخشی از مسائلی که به ویژه برای شبهات دانشجویان روان‌شناسی، «از نقطه نظر سوق برهان از بسیاری از مباحث [در هستی‌شناسی و علم‌النفس] متأخرتر است (طباطبایی، ۱۳۹۴: ۴۷).

علاوه بر نکته فوق، از نظر آموزشی نیز به تجربه مشاهده شده است که دانشجویان سال اول امکان بهره‌گیری اندکی از مباحث ظریف و دقیق معرفت‌شناسی دارند. در حالی که در دبیرستان با مباحث کلی فلسفه اسلامی آشنایی پیدا کرده‌اند و آغاز آموزش مباحث فلسفی با درس «آشنایی با فلسفه اسلامی» آسان‌تر است.

درس علم‌النفس نیز ارتباطی نزدیک با فلسفه اسلامی دارد و برخی اصلاحات معرفت‌شناسی در فلسفه اسلامی نیز از علم‌النفس اخذ شده است. آموزش درس «فلسفه علم روان‌شناسی» نیز زمانی مفیدتر خواهد بود که دانشجویان حتی نیمی از دروس فلسفی را گذرانده و با فضای کلی علم روان‌شناسی آشنا شده باشند.

بر اساس نکات فوق و پیوند دروس، ترتیب زیر برای دروس پیشنهاد می‌گردد:

(۱) آشنایی با فلسفه اسلامی، برای پرداختن به مبانی هستی‌شناختی علوم رفتاری؛ نیمسال اول.

(۲) روان‌شناسی از دیدگاه اندیشمندان مسلمان (علم‌النفس)، برای پرداختن به مبانی انسان‌شناختی علوم رفتاری؛ نیمسال دوم.

(۳) معرفت‌شناسی، برای پرداختن به مبانی معرفت‌شناختی علوم رفتاری. [۳] نیمسال سوم یا چهارم.

(۴) فلسفه علم روان‌شناسی، برای پرداختن به مبانی علم‌شناختی و روش‌شناختی علوم رفتاری. بعد از نیمسال پنجم.

۳. بررسی سرفصل دروس

در ادامه اهداف، سرفصل فعلی و بررسی آن و سرفصل پیشنهادی ارائه می‌گردد.

۱.۳. درس آشنایی با فلسفه اسلامی

در سرفصل مصوب، هدف این درس «آشنایی با مفاهیم و مبانی فلسفه اسلامی برای فهم عمیق‌تر مباحث روان‌شناسی و علم النفس» ذکر شده است و درس «معرفت‌شناسی» به عنوان پیش‌نیاز این درس می‌باشد و گروه‌ها عموماً در ترم دوم یا سوم این درس را ارائه می‌دهند.

این‌که درس «معرفت‌شناسی» پیش‌نیاز این درس قرار گرفته، مبتنی بر این ایده است که «معرفت‌شناسی بر هستی‌شناسی» مقدم است. همان‌گونه که در بخش (۱-۲) ذکر شد، این ایده توسط استاد بزرگوار استاد مصباح یزدی مطرح شد و متأثر از ساختار کتاب «اصول فلسفه و روش رئالیسم» است که پیش از ورود به مباحث فلسفی تلاش نمود، توضیحی فلسفی از «رئالیسم» و واقع‌نمایی مفاهیم فلسفی ارائه دهد. این جهت تنها شامل مباحثی خواهد بود که از بدیهیات اولیه است و علامه طباطبایی نیز در ابتدای مقاله سوم که شروع مباحث معرفت‌شناختی است، اذعان می‌کند که بحث از معرفت از نظر برهان متأخر بر مباحث هستی‌شناختی است (طباطبایی، ۱۳۹۴: ۴۷).

بر اساس دلیل فلسفی و آموزشی زیر، پیشنهاد مقاله حاضر این است که ابتدا درس «آشنایی با فلسفه اسلامی» به دانشجویان روان‌شناسی ارائه گردد:

- دانشجویان جدیدالورود در دبیرستان با فلسفه آشنا شده‌اند و زمینه مواجهه با درس آشنایی با فلسفه اسلامی در ترم اول را دارند ولی چنین زمینه‌ای برای درس معرفت‌شناسی ندارند.
- در ابتدای این درس می‌توان بهتر و جامع‌تر به نسبت فلسفه و روان‌شناسی پرداخت و زمینه را برای مباحث علم‌النفس، معرفت‌شناسی و فلسفه علم فراهم نمود.
- یکی از مسائل مبتلابه برای دانشجویان روان‌شناسی، شبهات ناشی از رویکرد عصب‌شناختی و فیزیکیلیستی درباره ادراک و احساس است. برای پاسخ به این مباحث دانشجویان ابتدا باید با این مباحث و مقدمات هستی‌شناختی حل آن آشنا گردند.

- توضیح چستی صدق و واقع‌نمایی ادراکات ذهنی جزء بدیهیات نیست و ادله آن مبتنی بر مقدمات هستی‌شناختی است.
- با توجه به نکات فوق، پیشنهاد می‌گردد معرفت‌شناسی به عنوان پیش‌نیاز حذف گردد و درس «آشنایی با فلسفه اسلامی» پیش‌نیاز دروس «روان‌شناسی از دیدگاه اندیشمندان مسلمان» و «معرفت‌شناسی» باشد.

۱.۱.۳ سرفصل فعلی

- چستی فلسفه: قلمرو، موضوع و تعریف
- روش تحقیق در فلسفه، گزاره‌های پسین و پسین، فلسفه دانش عقلی، دانش عقلی و تجربی
- ارتباط علوم و فلسفه با یکدیگر: تأثیر علوم بر فلسفه، تأثیر فلسفه بر علوم
- آیا باید فلسفه آموخت: ضرورت و فواید فلسفه
- مواد ثلاث: ضرورت، امکان و امتناع
- اصل علیت: دیدگاه‌ها، مناط احتیاج به علت
- اقسام علیت: تامه و ناقصه، بسیط و مرکب، طولی و عرضی
- علت فاعلی: وجودبخشی علت، تقسیم موجود به رابط و مستقل
- علت غایی: تحلیل افعال اختیاری، کمال و خیر، غایت و علت غایی
- ضرورت علی: ضرورت علی معلولی، سنخیت علت و معلول
- تقسیمات ماهیت: جوهر و عرض، انواع جوهر، انواع عرض
- حرکت: چستی حرکت، لوازم حرکت، حرکت جوهری

۲.۱.۳ نقد و بررسی

سرفصل این درس عمدتاً برگرفته از کتاب «آشنایی با فلسفه اسلامی» استاد عبدالرسول عبودیت و عمده مباحث متمرکز بر بحث «علیت» است، زیرا این کتاب مقدمه‌ای برای درس «خداشناسی فلسفی» و براهین اثبات خدا تنظیم شده است. در حالی که به بحث «حرکت» تنها یک جلسه اختصاص یافته که در اغلب کلاسها زمانی برای پرداختن به آن نمی‌ماند، همچنین مباحث دیگری مانند «بحث وجود و عدم»، «مجرد و مادی» و

«کلی‌ها» نیز برای دانشجویان روان‌شناسی و به عنوان مقدمه فهم مباحث علم‌النفس نیاز است.

استاد عبودیت بر اساس دیدگاهی که ابتدا داشتند، طرح مبحث «اصالت وجود و اعتباریت ماهیت» را برای دانشجویان تقیل می‌دانست (عبودیت، ۱۳۸۲) ولی در کتاب «فلسفه مقدماتی» بیانی مناسب برای حل این مشکل آموزشی پیدا کرده‌اند (عبودیت، ۱۳۹۸) و معرفی سیر حکمت اسلامی بدون پرداختن به این مسأله به ویژه برای دانشجویانی که قرار است، از مباحث علم‌النفس نیز استفاده کنند، یک خلأ می‌باشد.

لازم است سرفصل مباحث به گونه‌ای تنظیم شود که به صورت مناسب و با اختصاص جلسات متناسب به اهم مباحث با حالتی گزینشی بتوان مطلب را ارائه نمود. با توجه به لزوم وجود منبع درسی مناسب برای دانشجوی کارشناسی، با مبنا قراردادن کتاب «فلسفه مقدماتی» استاد عبودیت و گزینش حدود ۴۰٪ محتوای این کتاب سرفصل زیر پیشنهاد می‌گردد.

۳.۱.۳ سرفصل پیشنهادی

- فلسفه و روان‌شناسی (۱ جلسه)
- (ارتباط فلسفه و علوم، دانش عقلی و دانش تجربی، علم‌النفس فلسفی، مبانی فلسفی روان‌شناسی)
- تاریخ حکمت و فلسفه اسلامی (۱ جلسه)
- (نحله‌های فکری و فلسفی در جهان اسلامی، شاخه‌های حکمت نظری و عملی، موضوع و مسائل هستی‌شناسی)
- چه چیزی در عالم وجود دارد؟ (۴ جلسه)
- (ذرات، جواهر و مقوله‌های تشکیل‌دهنده عالم، رابطه وجود و ماهیت در ذهن و خارج، اصالت وجود و ماهیت، تشکیک در وجود، عدم)
- کلی‌ها و مقوله‌ها در جهان (۲ جلسه)
- (کلی طبیعی، جوهر و عرض، مقولات ده‌گانه)
- علیت (۳ جلسه)
- (معنای علیت و اقسام علل، اصل علیت، علت فاعلی و علت غایی) [۴]

- تغییر (۳ جلسه)

(تاریخ مسأله تغییر و تغیر، لوازم حرکت، حرکت جوهری) [۵]

۴.۱.۳ منابع پیشنهادی

تدوین منبع درسی خاص دانشجویان روان‌شناسی امری لازم است، تا از آن طریق کاربردهای هر کدام از مسائل برای دانشجویان روان‌شناسی توضیح داده شود و از دشواری فهم مسائل انتزاعی کاسته شود. با این حال دانشجویان کارشناسی نیازمند متن درسی هستیم و در این مرحله مجبور هستیم به آثار نگاشته شده برای اهل فلسفه ارجاع دهیم.

کتاب «فلسفه مقدماتی» (عبودیت، ۱۳۹۸) متنی مناسب است که می‌توان با تدریس گزینشی آن محتوای فوق را پوشش داد و در صورت تدریس بخش‌هایی از آن، برخی از دانشجویان ترغیب می‌شود که کل آن را مطالعه نمایند. البته مدرس باید به فراخور از مثال‌هایی در شاخه‌های مختلف علوم رفتاری استفاده کند. البته همان‌گونه که ابتدا ذکر شد، تدوین یک درسنامه مجزا با نظر به این کتاب و مثال‌های روان‌شناختی می‌تواند به تدریس بهتر این درس کمک کند. در کنار این منبع اصلی می‌توان از منابع دیگری مانند (شیروانی، ۱۳۹۵)، (المسیلینی، ۱۳۹۷)، (طباطبایی، ۱۳۹۴)، (مصباح یزدی، ۱۳۹۶)، (برنجکار، ۱۳۹۸) و (عباسی آغوی، ۱۳۹۸) نیز به عنوان منابع هم‌عرض استفاده نمود.

۲.۳ روان‌شناسی از دیدگاه متفکران اسلامی

این درس در ابتدا با عنوان «علم‌النفس» در برنامه درسی مقاطع مختلف روان‌شناسی قرار گرفته است. این قرارگیری متأثر از کتاب «الدراسات النفسیه عند المسلمین و الغزالی بوجه الخاص» (عبدالکریم العثمان، ۱۹۶۲) است و بر اساس آن روان‌شناسان به میراث خود توجه نمودند. این مواجهه با میراث حکمی می‌تواند به سه شکل باشد:

الف. مطالعه تاریخی برای پی‌بردن به هویت و عدم استفاده از این میراث در تولید دانش جدید؛

ب. یافتن ریشه‌ها و پس‌زمینه‌هایی در میراث بومی برای تقویت برخی مکاتب و نظریه‌های روز؛

ج. بازخوانی و قرائت میراث گذشتگان برای تعامل فعال با علوم رفتاری مدرن و تولید دانش جدید.

هر یک از این سه رویکرد مزایایی دارند؛ این انتخاب موضع در نحوه آموزش نیز بسیار مؤثر است.

بر اساس برنامه مصوب، هدف این درس «شناخت ابعاد فلسفی نظام روان‌شناختی و نفس»، «شناخت علم‌النفس با روش فلسفی» و «تسلط بر مفاهیم روان‌شناختی در علم‌النفس از دیدگاه اندیشمندان اسلامی» ذکر شده است.

این درس می‌تواند مبانی انسان‌شناختی علوم رفتاری و به ویژه «تدقیق مفاهیم» و «بررسی مبادی انسان‌شناختی» را پوشش دهد. [۶] البته در میراث حکمی نباید تنها به «علم‌النفس» اکتفا نمود و مباحثی غنی در مبادی «علم اخلاق اسلامی» و «حکمت عملی» نیز ناظر به این مباحث است که در تدریس باید به آن توجه نمود.

در بسیاری از گروه‌ها این درس هم‌زمان با درس «آشنایی با فلسفه اسلامی» ارائه می‌گردد. در حالی که بر اساس ساختار مباحث، بسیاری از این مباحث نیازمند طی نمودن درس آشنایی با فلسفه اسلامی است و لازم است درس آشنایی با فلسفه اسلامی پیش‌نیاز این درس باشد.

هم‌چنین یکی از مباحث اصلی علم‌النفس اسلامی بحث «قوای ادراکی نفس» است و بسیاری از مفاهیم و مبادی معرفت‌شناسی در حکمت اسلامی، از علم‌النفس اخذ شده است. هم‌چنین اگر استراتژی این درس بر این قرارگیرد که بتواند شبهات ناشی از نگاه فیزیکی‌لیستی به درس روان‌شناسی احساس و ادراک را پوشش دهد، لازم است که این درس پیش‌نیاز درس معرفت‌شناسی نیز باشد. شاید به نظر آید که معرفت‌شناسی پیش‌نیاز این درس باید قرارگیرد. در حالی که همان‌گونه که ذکر شد، بسیاری از مبادی تصویری معرفت‌شناسی در چارچوب فلسفه اسلامی از علم‌النفس اخذ شده است و پیش‌زمینه‌های آن در علم‌النفس قرار دارد.

۱.۲.۳ سرفصل فعلی

کلیات

- اثبات وجود نفس
- ماهیت و ویژگی‌های نفس

- انواع نفس
- تجرد نفس
- ادله تجرد نفس
- پیوند نفس و بدن
- رابطه نفس و بدن
- حدوث و قدم نفس
- قوای نفس
- کمال نفس

- تناسخ (جاودانگی نفس و امکان آن)

روانشناسی در منابع اندیشمندان مسلمان:

- پایه‌های زیستی رفتار
- یادگیری
- احساس و ادراک
- رشد و تحول
- شخصیت
- آسیب‌شناسی روانی
- روان‌شناسی اجتماعی

۲.۲.۳ نقد و بررسی

سرفصل فعلی از دو بخش مسائل اصلی نفس‌شناسی و دیدگاه‌های روان‌شناختی اندیشمندان مسلمان تنظیم شده است که مباحث مناسبی را طرح می‌کند، ولی ترتیب و میزان اختصاص مباحث نیازمند بازنگری است.

شایسته است، در ابتدا پیشینه مباحث روان‌شناختی در علم‌النفس و حکمت عملی در یک جلسه ارائه گردد. در بحث مسائل نفس‌شناسی، چهار مسأله ارکان اصلی علم‌النفس را تشکیل می‌دهد که باید طرح گردد، این مباحث به شرح زیر است: «اثبات نفس»، «تجرد نفس»، «رابطه نفس و بدن مادی» و «پایه‌های زیستی رفتار» طرح گردد. البته بحث از

قوای ادراکی و قوای تحریکی از ارکان علم‌النفس است که شایسته است متناظر با مباحث روان‌شناسی و تحت عنوان «عقل و ادراک» و «هیجانات» به همراه چند مبحث دیگر طرح گردد. چهار مبحث که متناظر با مباحث روان‌شناسی و استفاده از مباحث اخلاق اسلامی ارائه گردد از قرار زیر است: «شخصیت»، «عقل و ادراک»، «هیجانات» و «شادکامی و سعادت‌مندی». با توجه به نکات فوق، سرفصل به شرح زیر پیشنهاد می‌گردد.

۳.۲.۳ سرفصل پیشنهادی

- پیشینه مباحث روان‌شناختی در علم‌النفس و حکمت عملی (۱ جلسه)
- نفس و بدن (۵ جلسه)
- (اثبات نفس، تجرد نفس، رابطه نفس و بدن مادی، پایه‌های زیستی رفتار).
- شخصیت (۲ جلسه)
- (فطرت انسانی، ویژگی‌های فطری و اکتسابی انسان، فضائل و رذایل نفسانی).
- عقل و ادراک (۳ جلسه)
- (قوای ادراکی نفس، حواس و ادراک حسی، حدس و ادراک خیالی، تفکر و ادراک عقلی)
- هیجانات (۲ جلسه)
- (قوای تحریکی نفس، شوق و اراده، مسبوقیت شوق بر ادراک، نقش عاطفه، عشق و محبت در تحریکات)
- شادکامی و سعادت‌مندی (۲ جلسه)

۴.۲.۳ منابع پیشنهادی

متأسفانه هیچ از منابع درسی موجود با سرفصل مطابقت ندارد با این حال دو منبع (نارویی نصرتی، ۱۳۹۹) و (اژه‌ای، ۱۳۹۱) تا حدودی مناسب‌تر هستند. در کنار این دو منبع برای مباحث نفس‌شناسی (فیاضی، ۱۳۹۵) و برای مباحث ناظر به اخلاق اسلامی (نراقی، ۱۳۹۲) قابل استفاده است. با این وجود تدوین درسنامه‌ای جدید امری بایسته می‌باشد.

۳.۳ درس معرفت‌شناسی

هدف این درس «آشنایی با مباحث معرفت‌شناسی از منظر فیلسوفان اسلامی»، «شناخت نقد موضع‌گیری‌های برخی جریان‌های فلسفی غرب مانند ایده‌آلیسم، پوزیتویسم، پراگماتیسم» و «درک انواع معرفت‌های حقیقی و امکان‌پذیری آن» عنوان شده است. به عبارتی این درس متکفل بحث از «مبانی معرفت‌شناختی علوم رفتاری» از منظر حکمت اسلامی است، ولی بسیاری از مدرسان با گرایش فلسفه تحلیلی به «معرفت‌شناسی معاصر» می‌پردازند. هم‌چنین همان‌گونه که ذکر شد، ارائه این درس در اولین نیمسال ورود دانشجویان به رشته روان‌شناسی از نظر منطق استدلال و وضعیت آموزشی نامناسب است. یکی از مهم‌ترین مسائل فلسفه اسلامی مجرد ادراکات کلی است که حد وسط اثبات مجرد نفس نیز می‌باشد و بسیاری از مبادی تصویری و تصدیقی بحث از چیستی و ارزش ادراکات از علم‌النفس اخذ می‌شود. این در حالی است که دانشجویان در ترم‌های بعد و در درس «احساس و ادراک» و «روان‌شناسی فیزیولوژیک» نگاه مادی برایش تثبیت می‌شود. با توجه به نکات فوق بایسته است این درس پس از درس «روان‌شناسی از دیدگاه اندیشمندان مسلمان» و «احساس و ادراک» ارائه و به این اشکالات پاسخ داده شود.

۱.۳.۳ سرفصل فعلی

- کلیات: تعریف، موضوع، ضرورت، روش‌شناسی، رابطه معرفت‌شناسی با سایر علوم
- تاریخچه: نگاهی به تاریخچه معرفت‌شناسی در یونان باستان، قرون وسطی
- نگاهی به تاریخچه معرفت‌شناسی در فلسفه جدید (بعد از رنسانس)
- نگاهی به تاریخچه معرفت‌شناسی در فلسفه اسلامی
- معرفت حقیقی: نظریه مطابقت و سایر نظریه‌ها
- امکان معرفت حقیقی: انواع شک و یقین و نقد شکاکیت و انکار دستیابی به معرفت حقیقی
- ابزار و منابع معرفت: حس، عقل، تجربه و شهود
- اقسام معرفت: حصولی، حضوری، تصویری و تصدیقی، کلی و جزئی
- اصالت حس یا عقل در تصورات و نقد آن
- اصالت حس یا عقل در تصدیقات و نقد آن

- دیدگاه فیلسوفان اسلامی در تصورات و تصدیقات
- ارزش شناخت، صدق و معیار صدق از منظر فیلسوفان اسلامی
- ارزش شناخت، صدق و معیار صدق از منظر متفکران (پوزیتیویسم، پراگماتیسم و...)
- و نقد آن

۲.۳.۳ نقد و بررسی

این درس با نظر به ساختاری مناسب دانشجویان فلسفه تنظیم شده است و مناسب دانشجویان روان‌شناسی نیست. دانشجویان روان‌شناسی با بحث احساس و ادراک درگیر هستند ولی ارتباط مباحث فوق با بحث چیستی ادراک مشخص نشده است. شایسته است پس از معرفی معرفت‌ناسی و معرفی دو نوع مطالعه علمی و فلسفی ادراک، در هفت جلسه اول به چیستی معرفت پرداخته شود و شبهات مادی‌نگری درباره معرفت و نسبت زبان و شناخت پاسخ داده شود. هفت جلسه دوم کلاس نیز به مبانی معرفت‌شناختی علوم یعنی مبادی رویکرد واقع‌گرایانه به علوم پرداخته شود.

۳.۳.۳ سرفصل پیشنهادی

- مطالعه علمی و فلسفی ادراک و معرفت (۱ جلسه)
- (پیشینه مباحث معرفت‌شناسی در علم‌النفوس و منطق، ادراک از دیدگاه روان‌شناسان، معرفت در فلسفه غرب، معرفت در فلسفه اسلامی)
- چیستی و ارکان معرفت (۲ جلسه)
- (رابطه عالم و معلوم، ذهن و شناخت خارج، ادراک به عنوان کیف نفسانی، وجود ذهنی، حقیقت علم و حضور معلوم نزد عالم از نظر فلسفه اسلامی)
- اقسام علم و معرفت (۲ جلسه)
- (تقسیم علم به حضوری و حصولی، تقسیم علم حصولی به تصور و تصدیق، رابطه تصورات و مفاهیم، رابطه تصدیقات و قضایا)
- منشأ ادراکات (۱ جلسه)
- (ادراکات جزئی و کلی، دیدگاه عقل‌گرایی و تجربه‌گرایی، نقش حس و عقل در تصورات، نقش حس و عقل در تصدیقات)
- تجرد ادراک و روان‌شناسی احساس و ادراک (۱ جلسه)

(مقصود از تجرد ادراک، ادله تجرد ادراک، اندام‌های جسمانی ادراک حسّی، مسأله ذهن و بدن)

- ادراک، تفکر و زبان (۱ جلسه)

(دیدگاه‌ها درباره رابطه زبان و اندیشه، نقد نسیت زبانی و تقدم زبان بر اندیشه)

- معرفت حقیقی و امکان آن (۱ جلسه)

(ارزش نظری و عملی شناخت، رئالیسم و امکان شناخت، مسأله ملاک شناخت و معیار شناخت)

- مسأله ملاک شناخت و نظریه‌های صدق (۱ جلسه)

(واقع‌نمایی ادراکات تصویری، صدق و کذب ادراکات تصدیقی، صدق به عنوان مطابقت)

- ظن، شک و یقین و مسأله معیار شناخت (۲ جلسه)

(یقین روانی، معرفتی و منطقی: حالت‌های روانی فرد نسبت به صدق و کذب قضایا، شواهد معرفتی نسبت به صدق و کذب قضایا)

- راه‌های شناخت معتبر (۲ جلسه)

(شناخت بدیهی و نظری، شناخت‌های اولی و وجدانی، ارزیابی شناخت‌های ظنی و معقولیت باور موجه)

۴.۳.۳ منابع پیشنهادی

کتاب (عباسی، ۱۳۹۹) تلاش نموده است که درسنامه‌ای مناسب برای دانشجویان ارائه دهد. این کتاب در کنار کتاب‌هایی چون (فیاضی، ۱۳۹۶)، (حسین‌زاده، ۱۳۹۸)، (محمدی و مصباح، ۱۳۹۴) و (اسکندری، ۱۳۹۹) برای بحث ارزش شناخت و رویکرد واقع‌گرایانه مناسب هستند ولی برای بخش اول اثر مستقل و مناسبی ارائه نشده است.

با توجه به نوع مطالب شایسته است دو درس «مباحث اساسی روان‌شناسی ۲» و «معرفت‌شناسی» پیش‌نیاز این درس باشد.

۴.۳ فلسفه علم روان‌شناسی

هدف از این درس «شناخت مبانی فلسفه و روانشناسی معاصر و نقد آنها» ذکر شده است. این درس مشابهت بسیار با درس «تاریخ و مکاتب روان‌شناسی و نقد آن» دارد. برای این‌که این دو درس خلط نشوند، لازم است در این درس به «مبانی علم‌شناختی و روش‌شناختی» علوم رفتاری پرداخته شود.

۱.۴.۳ سرفصل فعلی

- کلیات: تعریف، اهمیت، اهداف و مفاهیم مرتبط (فلسفه ذهن و علم-النفس)
- تاریخچه: زمینه‌های فلسفی روان‌شناسی در مکاتب فلسفی غرب (خردگرایی و تجربه‌گرایی)
- موضوع روان‌شناسی: ناهمگرایی در موضوع، همگرایی در عملکرد
- فلسفه روش‌شناسی در روان‌شناسی: مشاهده، اندازه‌گیری، آزمایش، تبیین در سطوح مختلف
- فلسفه رفتارگرایی: محیط‌گرایی و عملیات‌گرایی
- فلسفه ذهن‌گرایی: گشتالت، پردازش اطلاعات
- فلسفه زیست‌روان‌شناسی (روان‌شناسی فیزیولوژیک: مغز و قشر خاکستری، هورمون‌ها و تکامل)
- فلسفه رویکردهای اجتماعی: فرهنگ، طبقات و جامعه‌پذیری
- هشیاری و تجربه ادراکی: وجود تمایز در مسأله هشیاری، توجه، درون‌بینی، عواطف و رویا
- تفکر و زبان: با نگاهی فلسفی
- فناوری روان‌شناختی: روان‌شناسی بالینی، روان‌شناسی تربیتی، روان‌شناسی صنعتی-سازمانی

۲.۴.۳ نقد و بررسی

گاه مشاهده شده است که مباحث تدریسی در این درس مشابهت بسیار با مباحث درس «تاریخ و مکاتب روان‌شناسی و نقد آن» وجود دارد. درس «تاریخ و مکاتب روان‌شناسی»

به نقد و بررسی مکاتب می‌پردازد، در حالی که اگر محتوای درس «فلسفه علم روان‌شناسی» به مبانی علم‌شناختی و روش‌شناختی روان‌شناسی بپردازد، جهت تنظیم مناسب‌تر مباحث و نظر به منابع موجود، سرفصل زیر پیشنهاد می‌گردد.

۳.۴.۳ سرفصل پیشنهادی

- کلیات و مفاهیم اساسی (۱ جلسه)
- (رابطه علم و فلسفه، مفاهیم و حوزه‌های مرتبط: فلسفه عمومی علم، فلسفه‌های علوم، علم‌النفس، فلسفه ذهن، روش‌شناسی و متافیزیک علم و زمینه‌های تاریخی فلسفه روان‌شناسی)
- زمینه‌های فلسفی و تاریخی روان‌شناسی معاصر (۲ جلسه)
- (نفس‌شناسی ارسطویی، خردگرایی دکارتی و تجربه‌گرایی)
- موضوع روان‌شناسی (۲ جلسه)
- (نفس، حالات و فرایندهای ذهنی، ضمیر ناخودآگاه، رفتار)
- هدف و قلمروی روان‌شناسی (۱ جلسه)
- روش پژوهش و روش‌شناسی در روان‌شناسی (۳ جلسه)
- (مشاهده و نظریه، تبیین و تفسیر، آزمایش و مداخله، اندازه‌گیری و داده‌های کیفی)
- تبیین در روان‌شناسی (۲ جلسه)
- مفاهیم اساسی در روان‌شناسی: هشیاری و هیجان (۲ جلسه)

۴.۴.۳ منابع پیشنهادی

درسنامه (آذربایجانی، ۱۳۹۹) از نظر سرفصل، مباحث خوبی را برگزیده است، اما بیانی تقییل دارد و تجربه تدریس آن در نیمسال اخیر، این است که دانشجویان نمی‌توانند به خوبی از این کتاب بهره‌گیرند. به همین جهت توصیه می‌شود، مؤلف محترم این کتاب را با نگاهی مجدد به دانشجویان کارشناسی بازنویسی و با متنی روان‌تر ارائه کند. البته آثاری چون (باقری نوع‌پرست، ۱۳۹۸)، (عبدالملکی، ۱۳۹۷)، (وایسکاف، ۱۴۰۰) به عنوان منابع کمکی قابل استفاده هستند. کتاب (بونژه و آردیلا، ۱۳۹۸) که در سرفصل معرفی شده است دارای نگاهی کاملاً فیزیکی‌لیستی دارد و برای دانشجوی کارشناسی مناسب نیست

و مناسب دانشجویان دوره‌های بالاتر است که می‌خواهند مطالعه در فلسفه روان‌شناسی داشته باشند.

۴. نتیجه‌گیری

روانشناسی در طی بیش از دو هزار سال با فلسفه پیوند خورده‌است و روانشناسی و فلسفه به شکل گیری جدی با هم در تعامل هستند ... ما هر چه از این تعامل نهایی فهم روشن‌تری داشته باشیم بهتر می‌توانیم این علوم را در جهت منافع طرف‌های دخیل کنترل کنیم.

آشنایی دانشجویان با مبانی هستی‌شناختی، انسان‌شناختی، معرفت‌شناختی، علم‌شناختی و روش‌شناختی روان‌شناسی به دانشجویان روان‌شناسی کمک می‌کند تا درکی عمیق‌تر نسبت به دانش روان‌شناسی پیدا کند. بررسی پیش‌فرض‌ها و پس‌زمینه‌های روان‌شناسی معاصر نشان می‌دهد که ورای انسجام و یکپارچگی رشته روان‌شناسی، چه اختلاف‌های بنیادینی وجود دارد و تاملات فلسفی می‌تواند افق‌های جدیدی را برای فعالیت علمی و حرفه‌ای در روانشناسی ایجاد کند. فلسفه منبع الهام برای روان‌شناسی است و این امر چه خوب، گریزی از آن نیست.

مخاطبین اصلی مقاله حاضر، مدرسین این دروس است تا زمینه برای گفتگو نقادی بیش‌تر در مورد سرفصل‌ریال منابع و تجارب آموزشی فراهم گردد. آموزش کارآمد و مؤثر نیازمند داشتن ایده‌ای راهبر است. در این مقاله با استفاده از تجارب آموزشی این دروس و بر اساس ایده راهبری که مبتنی بر مبانی روش‌شناسی است، چهارچوبی منسجم برای آموزش دروس فلسفی در برنامه کارشناسی روان‌شناسی پیشنهاد شده و در قالب کرسی ترویجی نیز مورد نقد مدرسی برجسته این دروس قرار گرفته است. امید است انتشار این مکتوب فضایی برای نقادی بیشتر نحوه تدریس این دروس و تمهید منابع درسی مناسب‌تر فراهم سازد.

پی‌نوشت‌ها

۱. دیدگاه‌های مؤلف درباره «معرفت‌شناسی» در دو کتاب «تحلیل معرفت» (خسروپناه و عاشوری، ۱۳۹۲)، «رنالیسم معرفتی» (خسروپناه و عاشوری، ۱۳۹۴) و مقالات «نظریه معرفتی ادراک و نقش آن در تأسیس معرفت‌شناسی نوصدرایی» (عاشوری، ۱۳۹۰)، «مقسم تصور و

تصدیق از منظر معرفت‌شناسی نوصدرایی» (خسروپناه و عاشوری، ۱۳۹۲)، «مبناگرایی و مسئله معلوم مستقیم» (عاشوری، ۱۳۹۳)، «الگوی تحلیل معرفت‌شناختی مفاهیم» (عاشوری، ۱۳۹۴)، «واقع‌نمایی و ارزش معرفتی شناخته‌های ظنی بر مبنای نظریه اعتباریات علامه طباطبایی» (عاشوری و خسروپناه، ۱۳۹۵) و «نقش ادراکات حقیقی و اعتبار در حکایت‌گری غیرذاتی» (عاشوری و خسروپناه، ۱۳۹۸) آمده است.

در حوزه علم‌النفس، انسان‌شناسی و فلسفه علوم انسانی نیز دو کتاب «انسان‌شناسی نوصدرایی و علوم انسانی» (خسروپناه و عاشوری، ۱۴۰۰) و «ایدئولوژی‌های اجتماعی» (خسروپناه و عاشوری، ۱۴۰۰) و مقالات «هدف‌گذاری رئالیستی تحقیقات اجتماعی با ملاحظه ارزش‌های اسلامی و زمینه‌های اجتماعی» (خسروپناه و عاشوری، ۱۳۹۴)، «مکانیسم‌های زیستی و الگوی نفس‌شناسی فلسفی» (عاشوری، ۱۴۰۰)، «Humanistic Turn in Contemporary Islamic Studies» (عاشوری و خسروپناه، ۲۰۱۸) و «نقش اعدادی «قوانین طبیعت» و «دلایل» در تعیین پدیده‌های اجتماعی» (عاشوری، ۱۳۹۹) منتشر شده است.

در حوزه علم‌شناسی و روش‌شناسی علوم انسانی نیز آثار «تولید و تکوین علوم انسانی اسلامی» (خسروپناه، پارسانیا و عاشوری، ۱۳۹۲)، «روش‌شناسی علوم اجتماعی» (خسروپناه، ۱۳۹۴)، «فلسفه علم، فناوری و جامعه» (خسروپناه و عاشوری، ۱۴۰۰) و مقالات «اصول آموزش علوم اسلامی به مخاطب عمومی» (کرمی و عاشوری، ۱۳۸۶)، «الگوی علم‌شناسی منطقی و هویت اجتماعی علم» (خسروپناه و عاشوری، ۱۳۹۴) و «الگوی علم‌شناسی منطقی و هویت اجتماعی علم» (عاشوری، ۱۳۹۸) منتشر شده است.

۲. در ابتدا پنج درس گنجانده شده بود که به دلیل شباهت درس «انسان‌شناسی» با یکی از دروس گروه معارف، پس از دو سال این درس از برنامه حذف گردید.

۳. در توضیح درس «معرفت‌شناسی» دلیل تأخر این درس بر «روان‌شناسی از دیدگاه اندیشمندان مسلمان» ذکر خواهد شد. البته این تقدم و تأخر به استراتژی و هدفی وابسته است که برای این درس ترسیم می‌شود.

۴. بحث از مواد ثلاث که در کتاب «درآمدی بر فلسفه اسلامی» بحثی بسیاری محوری است و کتاب با آن مسأله آغاز می‌شود، در بحث «مناطق احتیاج معلول به علت» و «استحاله تسلسل علل» به عنوان مقدمه خداشناسی فلسفی اهمیت دارد. این بحث به صورتی مختصر در علت فاعلی مورد اشاره قرارگیرد برای دانشجوی روان‌شناسی کافی است.

۵. مباحث الهیات بالمعنی الاخص، برای عموم دانشجویان و در درس اندیشه اسلامی ۱ می‌تواند مطرح گردد و در درسی مخصوص دانشجویان روان‌شناسی تنها به امهات رویکرد هستی‌شناسی

می‌توان پرداخت. البته در مبحث «تاریخ حکمت و فلسفه اسلامی» با طرح شاخه‌های علوم فلسفی در جهان اسلام باید به جایگاه مباحث الهیات بالمعنی الاخص اشاره نمود. ۶. در مصوبه اولیه این برنامه، درس مستقلی با عنوان «انسان‌شناسی» وجود داشت که به سبب هم‌پوشانی با درس «انسان از دیدگاه اسلام» حذف گردید.

کتابنامه

- اژه‌ای. ج. (۱۳۹۱). *روان‌شناسی از دیدگاه دانشمندان اسلامی*. تهران: دفتر فرهنگ اسلامی.
- آذربایجانی، م. (۱۳۹۹). *فلسفه علم روان‌شناسی*، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سمت.
- باقری نوع‌پرست، خ. (۱۳۹۸). *فلسفه علم روان‌شناسی*، تهران: سمت.
- برنجکار، ر. (۱۳۹۸). *آشنایی با علوم اسلامی*، تهران: سمت.
- بوژنه، ماریو و روین آردیلا (۱۳۹۸). *فلسفه روان‌شناسی و تقدآن*، ترجمه محمدجواد زارعان و ابوالحسن حقانی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- حسن‌زاده آملی، ح. (۱۳۹۲). *دروس شرح اشارات و تنبیهات ابن سینا (جلد ۳ و ۸)*. قم: اشراق
- حسین‌زاده، م. (۱۳۹۸). *معرفت‌شناسی*، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- خسروپناه، ع. ح. (۱۳۹۶). *فلسفه شناخت*. قم: نشر معارف.
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۹۴). *روش‌شناسی علوم اجتماعی*، تحریر و تألیف مهدی عاشوری؛ تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران: ۱۳۹۴
- خسروپناه، عبدالحسین و مهدی عاشوری (۱۳۹۲). «مقسم تصور و تصدیق از منظر معرفت‌شناسی نوصدرایی»، دانشگاه تهران، *فصلنامه فلسفه و کلام اسلامی*، سال ۴۶، شماره ۱ (علمی-پژوهشی).
- خسروپناه، عبدالحسین و مهدی عاشوری (۱۳۹۲). *تحلیل معرفت*، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران
- خسروپناه، عبدالحسین و مهدی عاشوری (۱۳۹۴). «الگوی علم‌شناسی منطقی و هویت اجتماعی علم، دانشگاه شهید بهشتی»، *فصلنامه آینه معرفت*، شماره ۴۵ (علمی-پژوهشی)
- خسروپناه، عبدالحسین و مهدی عاشوری (۱۳۹۴). «هدف‌گذاری رئالیستی تحقیقات اجتماعی با ملاحظه ارزش‌های اسلامی و زمینه‌های اجتماعی»، *شورای عالی انقلاب فرهنگی، فصلنامه راهبرد فرهنگ*، شماره ۳۲ (علمی-پژوهشی)
- خسروپناه، عبدالحسین و مهدی عاشوری (۱۳۹۴). *رئالیسم معرفتی*، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

خسروپناه، عبدالحسین و مهدی عاشوری (۱۳۹۵)، «واقع‌نمایی و ارزش معرفتی شناخت‌های ظنی بر مبنای نظریه اعتباریات علامه طباطبایی»، دانشگاه تهران، فصلنامه فلسفه و کلام اسلامی، سال ۴۹ شماره ۱ (علمی-پژوهشی)

خسروپناه، عبدالحسین و مهدی عاشوری (۱۳۹۸)، «نقش ادراکات حقیقی و اعتبار در حکایت‌گری غیرذاتی»، فصلنامه علمی-پژوهشی حکمت اسلامی، سال ششم، شماره ۴، صص ۳۹-۶۳
خسروپناه، عبدالحسین و مهدی عاشوری (۱۴۰۰)، انسان‌شناسی نوصدرایی و علوم انسانی؛ تهران: مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدرا
خسروپناه، عبدالحسین و مهدی عاشوری (۱۴۰۰)، *ایدئولوژی‌های اجتماعی*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

خسروپناه، عبدالحسین و مهدی عاشوری (۱۴۰۰)، *فلسفه علم، فناوری و جامعه*، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی

خسروپناه، عبدالحسین، حمید پارسانیا و مهدی عاشوری (۱۳۹۲)، *تولید و تکوین علوم انسانی اسلامی*؛ تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

شیروانی، ع (۱۳۹۵). *کلیات فلسفه*، قم: مرکز نشر هاجر.

طباطبایی، س. م. ح. (۱۳۸۶) *بایدیه الحکمه*، ترجمه محمدرضا طالبیان و محسن غروی‌ان، قم: دارالفکر

طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۴)، *اصول فلسفه رئالیسم*، قم: بوستان کتاب

عاشوری، مهدی (۱۳۹۰)، «نظریه معرفتی ادراک و نقش آن در تأسیس معرفت‌شناسی نوصدرایی»؛ پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، همایش علامه طباطبایی، *فلسوف علوم انسانی اسلامی*.

عاشوری، مهدی (۱۳۹۳)، «مبناگرایی و مسئله معلوم مستقیم»؛ پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی؛ *فصلنامه ذهن*، شماره ۵۸ (علمی-پژوهشی)

عاشوری، مهدی (۱۳۹۸)، «روش پژوهش به مثابه مصنوعی فناورانه و دلالت‌های آن در روش‌شناسی علوم انسانی اسلامی»، *فصلنامه علمی-پژوهشی تحقیقات بنیادین در علوم انسانی* (۱۶)، صص ۲۷-۴۵

عاشوری، مهدی (۱۴۰۰)، «مکانیسم‌های زیستی و الگوی نفس‌شناسی فلسفی؛ پرسش‌هایی برای متافیزیک علم»، *فلسوف فروتن: مجموعه مصاحبه‌ها و مقالات نکوداشت پروفیسور لگنهاوزن*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

عاشوری، مهدی (۱۳۹۹)، «نقش اعدادی «قوانین طبیعت» و «دلایل» در تعیین پدیده‌های اجتماعی»، *فصلنامه علمی-پژوهشی تحقیقات بنیادین در علوم انسانی* (۲۱)

عباسی آغوی، م. م. (۱۳۹۹)، *معرفت‌شناسی برای دانشجویان روان‌شناسی*، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

عبدالملکی، س. (۱۳۹۷)، *فلسفه علم روان‌شناسی*، تهران: طلابی.

- عبودیت، ع. (۱۳۸۶)، *آشنایی با فلسفه اسلامی*، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی
- عبودیت، ع. (۱۳۹۸)، *فلسفه مقدماتی*، تهران: سمت
- فیاضی، غ. ر. (۱۳۹۵)، *درس‌نامه‌ی علم‌النفس فلسفی*. تهران: انتشارات سمت.
- فیاضی، غ. ر. (۱۳۹۶)، *درآمدی بر معرفت‌شناسی*، به همت مرتضی رضایی و احمدحسین شریفی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی
- کرمی، رضاعلی و مهدی عاشوری (۱۳۸۶)، «اصول آموزش علوم اسلامی به مخاطب عمومی»، پژوهشگاه فرهنگ و معارف اسلامی، *فصلنامه دانشگاه اسلامی*، شماره ۳۴ (علمی-ترویجی).
- محمدی، عبدالله و مجتبی مصباح (۱۳۹۴)، *معرفت‌شناسی*، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی
- المسیلینی، سید زهیر (۱۳۹۷)، *آشنایی مقدماتی با فلسفه اسلامی*، قم: جامعه المصطفی العالمیه
- مصباح یزدی، م. ت. (۱۳۸۰). *ترجمه و شرح الاسفار الاربعه*، جلد ۸، قم: انتشارات مؤسسه امام خمینی (ره).
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۶)، *آموزش فلسفه*، جلد ۱ و ۲، تهران، شرکت چاپ و نشر بین‌الملل
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۷)، *مسئله شناخت*، تهران: صدرا
- نارویی نصرتی، رحیم؛ عبدی، حسن (۱۳۹۹)، *علم النفس از دیدگاه اندیشمندان مسلمان*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- نراقی، م. م. (۱۳۹۲). *گزیده‌ی علم اخلاق اسلامی (جامع السعادات)*. ترجمه و گزینش مینوی، م. تهران: حکمت.
- وایسکاف، دنیل و فرد آدامز، (۱۴۰۰)، *فلسفه روان‌شناسی*، ترجمه ابوتراب یغمایی، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران

Jose Luis Bermudes (2005), *Philosophy of Psychology, a contemporary introduction*, London: Routledge

Khosropanah, AbdolHosein and Mahdi Ashoori (2018), "Humanistic Turn in Contemporary Islamic Studies", the *Journal of Contemporary Islamic Studies (JCIS)*. Vol. 1 (2), pp 231-251

Symon, J. Calvo, L. (2013), *the Routledge Companion to Philosophy of Psychology*, London: Routledge